

Sestre, zdravstvene prosvjetiteljice – razvoj nastavnog programa zdravstvenog odgoja

Nurses, health educators – development of a health education curriculum

Romanita Milojević

Škola za medicinske sestre Mlinarska, Mlinarska 34, 10 000 Zagreb, Hrvatska

Sažetak

U radu se daje kratki prikaz javnozdravstvene djelatnosti medicinskih sestara i ističe njihova zdravstveno-prosvjetiteljska uloga. Osim skrbi za bolesne, sestre pomoćnice bile su zdravstvene učiteljice, voditeljice tečajeva, odlazile su u kućne posjete te su bile preteča socijalnih radnika kakve danas poznajemo. U drugom dijelu rada razmatraju se nastavni programi od 1921. godine do danas i prikazuje slijed razvoja nastavnog predmeta Metodika zdravstvenog odgoja. Prvi nastavni planovi i programi obuhvaćali su općemedicinsku naobrazbu. Naglasak se ipak stavljao na sadržaje o tuberkulozi što je razumljivo radi osnovne namjere o osnivanju Škole za sestre pomoćnice. Nastava se od samog osnutka Škole organizirala kao teorijska i praktična izobrazba. Praktični dio izobrazbe između ostaloga se sastojao od kuhanja u školskoj kuhinji, praktične nastave u školskoj poliklinici i provođenja higijensko-domaćinskih tečajeva. Izvanučionička nastava izvodila se posjetom različitim zdravstvenim i socijalnim ustanovama kao što su stanice za medikopedagoško savjetovanje, posjetom gradskim i seoskim higijenskim instalacijama, stanicama za izbor zvanja, posjetom odgojnim zavodima, ustanovama za kolektivnu prehranu, tvornicama i dr. U sto godina obrazovanja medicinskih sestara u Hrvatskoj bilo je više reformi obrazovanja, mijenjala se zdravstvena politika, mijenjala se trajanje obrazovanja, modernizirali su se i prilagođavali nastavni planovi i programi te pratile potrebe populacije za zdravstvenim stručnjacima. Aktualni nastavni plan i program u obrazovanju medicinske sestre / medicinskog tehničara opće njege također sadrži značajan udio socijalno-medicinskih sadržaja u skladu s današnjim izazovima koji ugrožavaju zdravlje pojedinca i zajednice. Metode poučavanja u zdravstvenom odgoju također su pratile suvremene spoznaje, a nastavna sredstva i pomagala modernizirala su se s vremenom do gotovo neslučenih razmjera u stogodišnjem periodu. Škola za medicinske sestre Mlinarska i danas pohranjuje te brižno čuva neka nastavna sredstva i pomagala koja su se koristila u predmetu Metodika zdravstvenog odgoja i u ostalim predmetima struke.

ključne riječi: sestre pomoćnice, zdravstveno prosvjeteljivanje, metodika zdravstvenog odgoja, Hrvatska

Kratak naslov: Sestre zdravstvene prosvjetiteljice

Abstract

This paper gives a brief overview of the public health activities of nurses and emphasizes their health education role. In addition to caring for the sick, the assistant nurses were health teachers, course leaders, home visits and were the forerunners of social workers as we know them today. The second part of the paper discusses the curricula from 1921 to the present day and shows the sequence of development of the subject of health education methods. The first curricula included general medical education. The emphasis, however, was on the contents of tuberculosis, which is understandable given the basic intention of establishing a School for Assistant Nurses. Teaching has been organized as a theoretical and practical training since the very foundation of the School. The practical part of the training consisted, among other things, of cooking in the school kitchen, practical classes in the school clinic, conducting hygiene and homework courses, etc. Extracurricular classes were conducted by visiting various health and social institutions such as medical and pedagogical counseling stations, visiting urban and rural hygiene, installations, vocational training stations, visits to educational institutions, institutions for collective nutrition, factories, etc. In the hundred years of education of nurses in Croatia, there have been several educational reforms, changes of health policy, the duration of education has changed, curricula have been modernized and adjusted, and programs in modern medicine, followed the needs of the population for health professionals. The current curriculum in the education of a nurse / general care technician also contains a significant share of the social medical content in line with today's challenges that threaten the health of the individual and the community. Teaching methods in health education have also been accompanied by modern knowledge, and teaching aids and aids have been modernized over time to almost unimaginable proportions over a hundred years. The School of Nursing Mlinarska still stores and carefully preserves some teaching aids and aids that have been used in the subject of health education methodology, as well as in other subjects of the profession.

Keywords: nurses, health education, health education methodology, Croatia

Short title: Nurses of Health Enlightenment

Received September 23th 2021;

Accepted November 10th 2021;

Autor za korespondenciju/Corresponding author: Romanita Milojević, *bacc. med. techn., prof. Škola za medicinske sestre Mlinarska, Mlinarska 34, 10 000 Zagreb, Hrvatska, e-mail: romanita.milojevic@gmail.com*

Uvod

Škola za sestre pomoćnice u Zagrebu osnovana je 1921. godine s dva smjera obrazovanja: bolnički i socijalno-medicinski [1]. Razlozi za formalnim obrazovanjem sestara u ova dva smjera potpuno su logično opravdani i razumni u kon-

tekstu u kojem se početci obrazovanja sestara odvijaju. Socijalno-zdravstvene prilike na prostorima današnje Hrvatske 20-ih godina prošlog stoljeća upućuju na duboko promišljanje i praćenje europskih iskustava i razvoja medicine,

morbiditeta i mortaliteta, javnozdravstvenih prilika onih koji su mogli imati utjecaja na razvoj buduće zdravstvene slike naroda.

Iako su sestre u klasičnom smislu bile vezane za postelju bolesnika, 20-ih godina prošlog stoljeća razvija se novo usmjerenje putem kojega sestre ulaze u preventivni i socijalni rad, na terenu u socijalnim izvidima, kućnim posjetama bolesnima i siromašnima i onima koji nisu nužno bili bolesni. Sudjeluju u procjeni uvjeta stanovanja i rada, pismenosti te prosudbi higijenske i zdravstvene infrastrukture prostora u kojima ljudi žive [2].

Dr. Josip Rasuhin 1933. godine ističe važnost sestara pomoćnica u zdravstvenom odgoju i prosvjećivanju. Higijenski zavod i domovi zdravlja osnivali su po selima tečajevе za domačice u kojima su žene poučavali o higijenskom kuhanju i pravilima očuvanja zdravlja. Rasuhin navodi da posao trebaju obavljati dvije osobe: sestra kao učiteljica higijene i sestra učiteljica kućanstva i gospodarstva. „...sestra to radi praktičnom demonstracijom, prateći ženu (koja je prihvaća i vjeruje joj) u tijeku njezinih dnevnih poslova, pokazujući kako treba raditi s djecom, kako u kuhinji i u čišćenju doma...“ [3].

Dr. Beno Stein u svojoj knjizi *Bolesnici i liječnici* govori o popularizaciji medicine i higijenskoj propagandi, te o „modernoј“ ulozi kućnih liječnika u zdravstvenom prosvjećivanju naroda. Navodi i metode kojima se koristimo: „... sve države, ... vrše veoma intenzivnu propagandu za čuvanje zdravlja, da predavanja, brošure, novinski članci, radio emisije o pitanjima higijene i higijenske izložbe dostižu zamjernu širinu...“ [4].

Početak 20. stoljeća dolazi do naglog razvoja medicine. Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, nakon dugogodišnjih nastojanja, osnovan je 1917. godine [5].

Nakon Prvog svjetskog rata, osnutkom Kraljevine SHS 1918. godine, broj liječnika bio je mali, zemlja opustošena, a velik broj siromašnih i bolesnih. Broj bolnica i zdravstvenih ustanova nije mogao zadovoljiti potrebe pućanstva pa se javlja potreba za uređenjem saniteta. Ministarstvo narodnog zdravlja osniva se 1918. godine s ciljem reorganizacije zdravstva u cijeloj državi. U tu su svrhu 1921. godine donešene dvije odredbe: Uredba o ustrojstvu oblasnih sanitetskih uprava i Uredba o okružnim i sreskim sanitetskim upravama. Voditelj zdravstva za Hrvatsku, Slavoniju i Međimurje postao je dr. Josip Lochert [5].

Idejna odrednica novog zanimanja sestara pomoćnica opisana je u informacijama za pristupnice koje se prijavljuju u školu, a potpisuje ju Uprava škole: „Škola za sestre pomoćnice je institucija za odgoj civilnih sestara za zdravstveni, odgojni i preventivni rad među narodom, bilo u vezi sa sanitarnim institucijama u gradu, bilo u zdravstvenim stanicama na selu. Dužnost sestara pomoćnice jest da upućuje narod u zdravstveni i higijenski način života, da mu pruža prvu pomoć u nezdogi, da ga uči postupati s bolesnikom, u slučaju bolesti da njeguje bolesnika i da uči čuvati zdravlje onih, koji su uslijed prilika ili zanimanja zdravstveno ugroženi. Zvanje sestre je eminentno žensko zvanje, ono vodi sestru pomoćnicu među narod i među sve one koji trebaju i žele savjeta i pomoći.“ [2].

Škola je osnovana za 10 civilnih učenica, no s obzirom na to da je i među redovnicama postojao veliki interes za obrazovanjem, primljeno je 30 redovnica iz reda Sv. Vinka Paulskog i Sv. Križa te su osnovana dva smjera: socijalno-medicinski i bolnički smjer [6].

Higijenski tečajevi, domaćinski tečajevi, tečajevi Majka i dijete, opismenjavanje

U Zagrebu je 1930. godine osnovan Središnji ured za socijalno-medicinski rad sestara pomoćnica. Tri su osnovne zadaće ureda: 1) Koordinacija vanjskog rada sestara socijalno-medicinskim ustanovama u Zagrebu; 2) Prosvjećivanje štićenika na bazi tzv. „asanacije cjelokupne porodice“, 3) Obrazovanje i usavršavanje sestara pomoćnica u socijalno-medicinskom radu. Unutar te institucije, sestre razvijaju do tada potpuno nepoznato javnozdravstveno i socijalno djelovanje [2].

Središnjim uredom upravlja liječnik, a sestra Lujza Janović Wagner postaje nadstojnica. Ustanove koje su blisko surađivale s Uredom bile su Državni antituberkulozni dispanzer, Gradski dječji ambulatorij odnosno Državni dječji dispanzer i Državna školska poliklinika. Osnovni način djelovanja sestara pomoćnica zaposlenih u Središnjem uredu bio je putem kućnih posjeta. Kućne su posjete bile potpuno nov način rada sestara u zajednici, nenavikloj na takav način zdravstvene i socijalne skrbi, a uspostava povjerenja bila je ključna. Sestre su svakodnevno prijavljivale imena i adrese štićenika koje treba posjetiti i je li posjet hitan. Nakon kućne posjete i izvida, sestre bi vratile dokumentaciju u Ured s upisanim traženim podacima [2].

Zanimljivo je da ovakav model prikupljanja podataka, planiranja intervencija i evaluacija predlaže Lawrence W. Green tek 1974. godine kao PRECEDE model koji dijeli proces planiranja i intervencije u osam faza [7].

Dr. Žiga Švarc 1924. godine postavlja izložbu: razvoj embrija/fetusa od oplodnje do poroda, higijena u trudnoći i babinjama, njega djeteta, dojenje, njega dojki i umjetna prehrana djeteta, sprečavanje tuberkuloze, dječje igračke i dr. (218 eksponata). Nakon izložbe uslijedio je i pokretni oblik ove izložbe. Velik interes koji su žene izrazile bio je poticaj za pokretanje tečajeva „Majka i dijete“ najprije po manjim mjestima, a od 1936. godine i u Zagrebu [2].

„Zdravstveno kolo majka i dijete“ organizira se od veljače do listopada 1936. godine. Kolo se sastojalo od predavanja i praktičnih vježbi. Sestre su bile aktivno uključene u tečajevе *Majka i dijete* na brojnim lokacijama na prostoru Hrvatske. Ti su tečajevi ispunili zdravstveno-prosvjetnu i socijalno-medicinsku funkciju Gradskog dječjeg ambulatorija i Središta sestara. Tečajevi su uključivali usvajanje znanja o trudnoći, porodu, njezi babinjače, dojenčeta i malog djeteta, prehrani, ali i o sprečavanju zloćudnih bolesti ženskog reproduktivnog sustava [2].

Od 1927. do 1937. godine provedena su ukupno 262 domaćinska tečaja u Turopolju, Podravini, Zagorju, Jastrebarskom, Lici i Hrvatskom primorju. Domaćinski tečajevi obuhvaćali su poduku o higijenskoj pripremi hrane, kuhanju, ali i sve ono što se smatralo potrebnim kako bi se žena ospo-

sobila za dobru domaćicu i majku. Predavanja i praktične vježbe sadržavale su teme poput: prehrane, higijene, higijene žene, zaraznih bolesti, njege djece i njege bolesnika, prve pomoći i druge. Značajno ime koje vežemo za higijenske tečajevne je sestra Ani (Štefanija) Papailiopulos [2].

Sudjelovanje brojnih žena na higijenskim tečajevima bila je prilika za sestre da sudjeluju u opismenjavanju tijekom higijenskih tečajeva. Kampanju opismenjavanja provodila je Seljačka sloga. Klub ABC tražio je od sestara da prilikom izvida po kućama uvode u kartone stanje pismenosti u obitelji. Sestre su dijelile prosvjetni materijal i upućivale polaznike na kampanju opismenjavanja [2].

Već početkom 20. stoljeća daje se pozornost zdravstveno i socijalno najugroženijim skupinama iako je, primjerice, Dom za nezbrinutu djecu na Josipovcu osnovan još 1888. godine. Osim dojenčadi i male djece, pozornost se daje posebno trudnicama, majkama, radnicima, starcima, invalidima, „moralno ugroženoj mladeži” i oboljelima od tuberkuloze. Središte sestara i ovdje ima aktivnu ulogu te je sestra Lujza Janović Wagner 1940. godine pozvana na sudjelovanje u osnovanoj Sekciji za zaštitu mladih skitnica [2].

Aktivnosti sestara pomoćnica u zdravstvenom prosvjećivanju i socijalno-medicinskom radu od osnutka Škole do danas brojne su, a prate zdravstvene potrebe pučanstva, promjene u pobolu i prilagođavaju metode poučavanja onima kojima je znanje potrebno.

Razvoj nastavnih planova iz Zdravstvenog odgoja i prosvjećivanja i Metodike zdravstvenog odgoja

Od osnutka škole pa sve do 1955. godine nije postojao zaseban nastavni predmet koji bi uključivao sadržaje zdravstvenog odgoja i prosvjećivanja i nosio takav naziv. To je djelomično i razumljivo jer se naglasak stavljao na sadržaje koje su sestre morale usvojiti kako bi svoja znanja i vještine mogle prenositi drugima.

Prvi je nastavni program sadržavao 12 predmeta (241 sat). Najveći broj sati bio je usmjeren na suzbijanje tuberkuloze i opću izobrazbu iz bolničkih stručnih predmeta: Nauka o čovjeku, Nauka o zdravlju, Opća patologija i unutarnje bolesti s naukom o upotrebi lijekova, Kirurgija i prva pomoć, Primaljstvo i njega novorođenčadi, Kožne i venerične bolesti i suzbijanje veneričnih bolesti, Trahom, Alkoholizam, Njega bolesnika, Socijalna skrb te Zdravstveno zakonodavstvo. Naknadno je proširen s još 3 predmeta: Akutne venske bolesti, Njega djece i dječje bolesti i Psihijatrija [1].

Od šk. god. 1923./1924. do 1929./1930. nalazimo u programu predmet Zdravstvena propaganda. Realiziran je kroz 30 sati nastave u III. semestru izobrazbe [8]. Možemo samo pretpostaviti da se unutar tog kurikuluma govorilo o zdravstvenom prosvjećivanju i metodama rada u zdravstvenom odgoju, ali o sadržaju predmeta nemamo podatke.

Nastavni plan 1930./1931. prema dostupnim podacima ne sadrži predmet Zdravstveni odgoj, no osim predmeta u korelaciji (Higijena, Socijalna medicina, Povijest sestrinstva i dr.) u praktičnoj nastavi obuhvaća: kuhanje u školskoj kuhini

2 puta tjedno te praktičnu nastavu u školskoj poliklinici u trajanju od 2 mjeseca [9].

U šk. god. 1953./1954. škola počinje raditi u statusu Više škole za medicinske sestre koja je bila ustrojbeni dio Medicinskog fakulteta [10].

Nastavni plan iz šk. god. 1955./1956. uključuje nastavni predmet pod nazivom Zdravstveno prosvjećivanje, a praktični rad u VI. semestru obuhvaća i praktični higijensko-domaćinski tečaj [11].

U nastavnom planu navodi se da se u tijeku studija vrše ekskurzije u različite zdravstvene i socijalne ustanove kao što su stanice za medikopedagoško savjetovanje, gradske i sesoske higijenske instalacije, stanicu za izbor zvanja, odgojne zavode, ustanove za kolektivnu prehranu, tvornice i drugo [11].

Donošenjem Zakona o medicinskim školama 1959. godine, škola je ponovno uključena u srednjoškolski sustav izobrazbe, a 1961. godine izdvojena iz sastava Medicinskog fakulteta. Trajanje školovanja je četverogodišnje i spada pod nadležnost Ministarstva obrazovanja. Prema ovom nastavnom planu postoji predmet pod nazivom: Psihologija, pedagogija i metodika zdravstvenog odgoja s 2 sata tjedno u 3. razredu i 2 sata tjedno u 4. razredu [12].

Nastavni plan Škole za medicinske sestre općeg smjera za šk. god. 1969./1970., 1971./1972. uključuje predmet: Metodika zdravstvenog odgoja s 2 sata tjedno teorije u 4. razredu, vježbe zdravstvenog odgoja u trajanju od 20 sati, te praktični rad u trajanju od 30 sati u 4. razredu [13].

Nastavni plan za profil medicinska sestra / medicinski tehničar (stručni radnik) od šk. god. 1977./1978. do 1986./1987. sadrži predmet: Metodika zdravstvenog odgoja i patronažnog rada s ukupnom satnicom od 62 sata teorije i 28 sati vježbi tijekom VII. i VIII. semestra [14].

Nastavni plan u programu medicinska sestra / medicinski tehničar od šk. god. 1986./1987. do 1990./1991. u svom sastavu imao je predmet Metodika zdravstvenog odgoja s 40 sati teorije i 24 sata vježbi [15].

Nastavni plan u programu medicinska sestra / medicinski tehničar od 1991. do 2011. uključuje predmet: Metodika zdravstvenog odgoja s 2 sata tjedno, a ukupno 62 sata uključujući teoriju i vježbe [16].

Zadnji, još uvijek aktualni, Strukovni kurikulum za stjecanje kvalifikacije medicinska sestra opće njege / medicinski tehničar opće njege sadrži predmet Metodika zdravstvenog odgoja s 34 sata predavanja i 68 sati vježbi u završnom razredu [17].

Škola za medicinske sestre Mlinarska i danas pohranjuje te brižno čuva neka nastavna sredstva i pomagala koja su se koristila kako u Predmetu metodika zdravstvenog odgoja, tako i u ostalim predmetima struke. Stari modeli za nastavu anatomije i kliničkih predmeta, staklene štrcaljke i rekordigle, bubnjeve za sterilizaciju, pribor za zdravstvenu njeegu i medicinsko-tehničke zahvate te nastavne filmove za zdravstveni odgoj. Svi predmeti i udžbenici za učenike bit će uskoro primjereno izloženi u stalnom postavu povijesne zbirke Škole za medicinske sestre Mlinarska.

TABLICA 1. Prikaz nastavnih predmeta koji u svojem sadržaju imaju zdravstveno prosvjećivanje, zdravstveni odgoj odnosno Metodiku zdravstvenog odgoja u različitim nastavnim programima od 1921. do 2021. godine

Naziv predmeta	Nastavni plan – godina	Broj sati teorije/vježbi
-	1921./1923.	-
Zdravstvena propaganda	1923./1924. – 1929./1930.	30 sati
-	1930./1931.	-
Zdravstveno prosvjećivanje	1953./1954. – 1955./1956.	Nema podatka o broju sati
Psihologija, pedagogija i metodika zdravstvenog odgoja	1961./1962. – 1967./1968.	2 sata tjedno
Metodika zdravstvenog odgoja	1969./1970. – 1971./1972.	2 sati teorije tjedno+ vježbe 20 sati + praktični rad 30 sati
Metodika zdravstvenog odgoja i patronažnog rada	1977./1978. – 1986./1987.	62 sata teorije + 28 sati vježbi
Metodika zdravstvenog odgoja	1986./1987. – 1990./1991.	40 teorije + 24 sata vježbi
Metodika zdravstvenog odgoja	1991. – 2011.	62 sata ukupno kroz teoriju i vježbe
Metodika zdravstvenog odgoja	2011. do danas	34 sata teorije + 68 sati vježbi

Zaključak

Iako je potreba za školovanjem medicinskih sestara u skrbi za oboljele uz bolničku postelju bila snažno izražena, Narodnom o osnivanju škole iz 1921. godine Škola za sestre pomoćnice započinje s radom radi stručnog osposobljavanja sestara na suzbijanju tuberkuloze. Socijalno-zdravstvene prilike na našim prostorima nakon Prvog svjetskog rata značajno su utjecale na osnutak Škole i daljnji tijek u obrazovanju medicinskih sestara. Retrospektivno kroz stogodišnje razdoblje u području zdravstvenog prosvjećivanja naroda, medicinske sestre činile su iznimno mnogo. Njihovo djelovanje u velikoj je mjeri pridonijelo razvoju sestinstva kakvo danas poznajemo u Republici Hrvatskoj.

Iz analiziranih nastavnih programa i predmeta koji se odnose na zdravstveno prosvjećivanje vide se promjene koje ukazuju na napredak u obrazovanju medicinskih sestara u Republici Hrvatskoj. Prikazom stanja i činjenica prije osnutka Škole, može se zaključiti logičan slijed u izobrazbi stručnjaka, poštivanje prioriteta u izradi nastavnih planova i programa te uvažavanje potreba pojedinca i zajednice za zdravljem.

Sestrinstvo kakvo su prakticirale naše prethodnice, mijenjalo se u stoljetnom razdoblju, no bit je ostala ista. Pomoć bolesnom i zdravom pojedincu u očuvanju zdravlja, sprečavanje bolesti i skrb za oboljele definirane su zadaće medicinske sestre.

Literatura

- [1] Bunijevac H. (ur). 75 godina Škole za medicinske sestre Mlinarska, Zagreb, Škola za medicinske sestre Mlinarska, 1996.
- [2] Dugač V, Regan K. Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru. Studia lexicographica, 2019; 13 (25): 56–7.
- [3] Hofgraff D, Franković S. Osnutak Škole za sestre pomoćnice u Zagrebu 1921. – 1922. Arh.vjesn. 2017; (60): 165–84.
- [4] Green WL. Dostupno: <https://en.wikipedia.org/wiki/PROCEED> E2%80%93PROCEED_model, pristupljeno 1. 9. 2021.
- [5] Čepulić V. Državna škola za sestre pomoćnice u Zagrebu, Prilog Liječničkog vjesnika, 1926; 3, u Prlić N. Pretpostavke i značenje profesionalne autonomije sestinstva: magistarski rad, Zagreb, 1990.
- [6] Službene novine, 25. 11. 1930., Beograd, broj 271 u Prlić N. Pretpostavke i značenje profesionalne autonomije sestinstva: magistarski rad, Zagreb, 1990.
- [7] Viša škola za sestre organizacija i rad, Zagreb, Izdavački zavod jugoslavenske akademije, 1956. Op. cit. prema Prlić, N. Pretpostavke i značenje profesionalne autonomije sestinstva: magistarski rad, Zagreb, 1990.
- [8] Prosvjetni vjesnik br 5. Zagreb, 15. lipnja 1961. prema Prlić, N. Pretpostavke i značenje profesionalne autonomije sestinstva: magistarski rad, Zagreb, 1990.
- [9] Dnevnik rada Škole za medicinske sestre Osijek u Prlić, N. Pretpostavke i značenje profesionalne autonomije sestinstva: magistarski rad, Zagreb, 1990.
- [10] SIZ-e odgoja i usmjerenog obrazovanja u zdravstvenoj djelatnosti SR Hrvatske. Zajednica medicinskih škola Hrvatske. Zavod za prosvjetno pedagošku službu SR Hrvatske, Zagreb, lipanj 1977.
- [11] Nastavni planovi i programi završne faze srednjoškolskog obrazovanja u zdravstvenoj djelatnosti, prema Prlić, N. Pretpostavke i značenje profesionalne autonomije sestinstva: magistarski rad, Zagreb, 1990.
- [12] Centar usmjerenog obrazovanja SR Hrvatske. Delegatske informacije. Poseban broj 23. 9. 1986. prema Prlić, N. Pretpostavke i značenje profesionalne autonomije sestinstva: magistarski rad, Zagreb, 1990.
- [13] Nastavni planovi srednjih strukovnih škola, Glasnik Ministarstva prosvjete i športa RH, Broj 1,1. 7. 1996., Školske novine, Zagreb 1996.
- [14] Strukovni kurikulum za stjecanje kvalifikacije Medicinska sestra opće njege/ medicinski tehničar opće njege. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta. dostupno: <https://www.asoo.hr/User-DocImages/8.11.2013/kurikulum/Medicinska%20sestra%20op%C4%87e%20njege-medicinski%20tehni%C4%8Dar%20op%C4%87e%20njege.pdf> pristupljeno: 1. 9. 2021.